

Світлана Єфимець,

студентка 5 курсу

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: **Г. І. Гримашевич,**

кандидат філологічних наук, доцент.

Способи вираження підмета в Житомирській актовій книзі 1590 року

У статті проаналізовано способи вираження підмета в пам'ятці

офіційно-ділового стилю кінця XVI ст.

«Акти Житомирського гродського уряду 1590 року».

Досі малодослідженою є проблема історичного синтаксису, оскільки для повного відтворення стану синтаксичної системи української мови періоду XVI – XVII ст. потрібно опрацювати низку різножанрових пам'яток цієї епохи, які дадуть можливість відповісти на багато запитань, що сьогодні стоять перед мовознавцями.

Проблеми історичного синтаксису були в полі зору багатьох мовознавців у різні періоди розвитку української мови. Так, зазначені питання висвітлювали О. П. Безпалько, М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, Т. П. Ломтев, Л. А. Булаховський, Ф. П. Медведєв, А. А. Москаленко, В. Ф. Сич, О. С. Мельничук, І. І. Слинько, У. Я. Єдлінська та інші.

Об'єктом нашого дослідження є актова книга Житомирського гродського уряду 1590 року (Упорядники А. М. Матвієнко та В. М. Мойсієнко; відповідальний редактор – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук В. В. Німчук). До видання увійшли судові документи актової книги Житомирського гродського уряду 1590 року. Це важливі для вивчення історії мови пам'ятки ділової писемності того часу. Вони дають багатий і різноманітний матеріал для характеристики суспільних правових відносин та побуту українського народу. Разом з особливостями ділової мови відображена жива розмовна лексика, зафіксована в польових записах протоколів опитування свідків та учасників межувань. Усі 35 справ 1590 року написані одним

почерком, із чого видно, що писар намагався вести документи акуратно. Назви місяців виписані напівуставом, початок кожної справи виділено. Водночас писар не використовує розділових знаків.

Мета нашої розвідки – проаналізувати способи вираження підмета в досліджуваній актовій книзі кінця XVI ст.

Як зазначають дослідники, за своєю структурою підмет у давньоруській мові був простий і складений. Вибірка матеріалів із досліджуваних актів засвідчила, що простий підмет у староукраїнському реченні виражався формою називного відмінка:

1) іменника:

– загальна назва у формі однини (*ма^мка, старо^ста, урядникъ, вповѣда^нѣ, воєводиць, ночь, па^н, кн^нзь, слуга, пору^чни^к, рука, ли^ст, служѣбник, бра^м, ма^нно^ст, сума, жалоба, воло(сть), жупа^н, локо^т, сѣдло, при^на^не, жона, ксе^ндзь, кожу^х, гамалея, губка, кремѣ^н, ѣжаква, во^з, в^нчи^на, пасѣка, права, здоро^вя, му^ж, сѣ^дло, шля^хта, дорога, ча^ст, запи^с кри^вда, суд, шабля, бра^м, позо^в, право, гѣ^мман, мо^ско^вка, в^све^тченъе, до^м, вк^ттябрь, квить, попелъ, ксе^ндзь, ро^к);*

– загальна назва у формі множини (*слуги, ввозные, жалобники, грабежи, має^тности, па^лци, боки, двери, хаты, бояры, слова, плечи, злочи(н)цы, кони, имена, воєводи, столы, пото^мки, справи, рѣчи);*

– власна назва (*Ива^н Михѣ^л, Станисла^в Кголы^нски^н, Да^хно Бу^тримо^вски^н, Ада^м Влиза^р Во^лчъкевич, Себѣстия^н Снѣти^нски^н, Жда^н Щени^ѣски^н, Григорѣ^н Кочу^рски^н, Григорѣ^н Соко^р, Га^лжъка Фра^нци^нко^вна Хвалцѣ^ская, Вина^рски^н, Вина^рская, Себѣстия^н Сеци^нски^н, Фри^дрих Тишкевич Лого^нски^н, Скрага, Валѣ^нти^н Блоцѣ^нко^вски, Ми^ско Щени^ѣски^н, Жда^н Щени^ѣски^н, Григорѣ^н Кочу^рски^н, Да^хно Бу^тримо^вски^н, Ива^н Боро^вко, Я^н Недопыревичъ, Ива^н*

Рома^нч^нко, W^одо^тя Wлыча^нка, Есифъ Н^емирич, Гарасимъ Станиславови^ч Сури^н, Ива^н Ма^рк^еви^ч, Я^н Р^ек^аски^н, Бо^да^н Иванови^ч Стрыбыль, Жданъ Щени^ески^н, Васил^е Тиша-Быко^вски^н, Я^двикга Фро^нцьковъна, Кирикъ Ружи^ньски^н, Я^нко Кутовичъ, Ждан Сч^ени^евъски^н, Григори^н Чиж^евичъ, Л^е Са^нега, Ал^екса^ндро Ворони^ч, Янъ Виту^нски^н, Янъ Вигано^вски^н);

2) субстантивованого прикметника чи дієприкметника (*во^зны^н, вповеда(н)е, учиненое, под^дани^н, Бли^зши^н*);

3) числівника (*вдинъ, вба^два, трети^н, други^н, пе^рши^н, че^тве^рты^н*);

4) займенника (особові: *я, мы, вна, вно, вни, внъ*; відносні: *што, хто, який, которы^н, которая, которы^е, которо^е*; означальні: *ка^жды^н, кежды, са^н, самъ, сами, все*; заперечний: *ни^хто*, вказівний: *то*. Зворотний, присвійні та неозначені займенники в досліджуваній пам'ятці вживаються, але не виконують синтаксичну роль підмета.

Як зазначають мовознавці, підмет – особовий займенник першої і другої особи однини та множини – у давньоруській мові вживався тоді, коли він виступав носієм логічного наголосу, що бувало при необхідності навмисного виділення суб'єкта або при протиставленні його іншому суб'єктові. Пізніше вживання особового займенника у функції підмета розширюється, що пояснюється процесом вирівнювання конструкцій: впливом конструкцій, у яких підмет вживався раніше. Приклади вживання підметів – особових займенників першої та другої особи, не викликаних потребами логічного наголосу чи протиставлення, як початок процесу поширення особових займенників у функції підмета трапляються вже і в староукраїнській мові [3, с. 102].

Водночас зауважимо, що в досліджуваній пам'ятці синтаксичну функцію підмета виконують особові займенники першої особи однини та множини, проте їхнє вживання вмотивоване не потребами логічного наголосу, а прагненням уникнути тавтологій, наприклад: «...и мы не можем»

справѣливости собе в часу немалого суду зѣско Киѣского довести... » (АЖГУ 1590, с. 42); «...я записати казалъ » (АЖГУ 1590, с. 53); «...которого я видель, маючи при собе сторону людѣ добрых... » (АЖГУ 1590, с. 57); «Мы видечи поступо^к пра^вны^у умоцовано^{зо} ѣ м^л пана воеводича берестѣско^{зо} вны^х вси^х...» (АЖГУ 1590, с. 70).

Крім того, підмет у давньоруській мові зрідка виражався і кличною формою іменника [1, с. 265]. Наприклад: «Ярополкъ выторгну изъ себе саблю и возни великы глмъ: «Охъ, тот мя враже улови»; Поставленъ црѣ Романъ въ Греко, а Игоре воеваше на печенеги» (Лавр. літ.) [1, с. 238]. У досліджуваній пам'ятці, що належить до староукраїнського періоду, підмети, виражені кличною формою іменника, відсутні. Українська мова успадкувала всі типи давньоруського підмета, крім підмета в кличній формі (кличному відмінку), який спостерігається лише в старому фольклорі та в деяких говірках.

Крім однослівних підметів, у староукраїнській мові продовжували розвиватися різні типи підметів-словосполучень. Насамперед виділяють у функції підмета словосполучення з кількісним значенням [2, с. 302], наприклад: «Осмь полковъ стало» (АЖГУ 1590, с. 65). При числівниках *два*, *три* і под. іноді міг уживатися іменник (чи прикметник) у родовому відмінку, наприклад: «...межи которими кгалетами двѣ кгалетѣ было великих» (АЖГУ 1590, с. 47); «...ше^{см} тысячи^у ко^н гроше^у...» (АЖГУ 1590, с. 49); «...три биты^х ра^н было на руце...» (АЖГУ 1590, с. 51); «...шесть ведерѣ масла было...» (АЖГУ 1590, с. 56). Це явище пояснюють впливом сполучень із числівниками, починаючи з п'яти (*пять кгалетѣ*), чи зі значенням приблизної кількості. Ще в давньоруській мові почали використовувати у функції підмета словосполучення зі значенням вибірності. Вони склалися з називного відмінка займенника чи числівника й родового відмінка іменника чи займенника, що ми спостерігаємо і в досліджуваній пам'ятці, наприклад: *или которы ихо живо останеть* (АЖГУ 1590, с. 51).

У давньоруській мові орудний безприйменниковий відмінок зі значенням сумісності вже не вживався, бо він занепав ще в період праслов'янської єдності. Тому соціативний підмет виражався сполученням із прийменником **съ**, наприклад: *«Стославъ же съ Рюрикомъ... влегоша в Дньпръ противу половцемъ»* (Іпат. літ.) [1, с. 230]. У староукраїнській мові сполучення “називний відмінок + *съ*, *зь* + орудний відмінок” у функції підмета набули більшого поширення, ніж у давньоруській мові. Присудок при них ставився, як правило, у множині. У досліджуваній пам'ятці 1590 року соціативні підмети вживаються, але рідко, наприклад: *«...па^н Я^нко Кутовичъ з сыно^м свои^м Семено^м, маючи тѣ собѣ помо^чнико^в до^чку свою Я^нковую Вѣ^рбованую Ма^рю Бутовичо^вну...»* (АЖГУ 1590, с. 48); *«Бо^дан Стрыбы^л са^м и ^з слугами и по^ддаными своїми наѣха^вши мо^чно на ^власны^у кгру^{нт}пана моего Бѣ^лко^вски^и нѣподалѣку руды Жарки, и нашѣ^дши по^дданных пана моего бѣ^лко^вски^х Петра Хилимоновича пасучи бы^дло своѣ на то^мб кгру^{нт}тѣ самы^х по^збия^л и помо^рдовалъ и бы^дла ихъ нѣмало побра^л и пограби^л и до мѣ^ня своего Ло^вкова штогналь тѣко^ж, дѣ^л, в^дно^{во} по^ддано^{во} пана моѣ^{во} то^{во} Петра збытого на то^м кгрунтѣ пана моего»* (АЖГУ 1590, с. 57).

Значення сумісності могли передавати не тільки соціативні підмети. Частіше з цією метою використовувалися однорідні підмети. Речення з такими підметами набули подальшого розвитку в староукраїнській мові. Однорідні підмети ускладнювали висловлення, перетворювали його на просте ускладнене речення. У пам'ятці 1590 року вживання однорідних підметів обмежене, але наявне. Виражені такі підмети в «Актах Житомирського гродського уряду 1590 року» тільки іменниками, наприклад: *«...вповѣда^нѣ и жалоба ѣи ѣсть записаны ...»* (АЖГУ 1590, с. 49); *«были кули, губка, кремѣ^н, ѣжакгва, порохо^вницъ двѣ ис порохо^м»* (АЖГУ 1590, с. 62); *«...па^н Я^н Коры^чки^и а па^н Я^н*

Недопырѣвичь дали напро^о грошѣ^и... » (АЖГУ 1590, с. 63); *«па^и Вина^рски^и и па^и Соко^р просил^и, абы то было записано»* (АЖГУ 1590, с. 73).

Близькість соціативних підметів до однорідних свідчить про те, що речення зі сполученням “називний відмінок + зь + орудний відмінок” становили перехідний тип між простим і простим ускладненим реченням, значення якого в староукраїнський період щоразу збільшувалося [1, с. 231]. Усі ці типи складеного підмета збережені і в сучасній українській мові.

Крім іменних засобів, для вираження підмета міг використовуватися також незалежний інфінітив. У пам’ятках поки що не знайдені речення з інфінітивними підметами. Найпоширеніший із них – сполучення інфінітивного підмета з іменним присудком, наприклад: *же то, не естъ артикуль веры – такій албо инакшій календарь держати*. Староукраїнські пам’ятки зафіксували кілька підтипів речень з інфінітивними підметами. Найпоширеніший із них – сполучення інфінітивного підмета з іменним присудком. Можливе вираження обох головних членів інфінітивами (речення тотожності). Найбільш дискусійний підтип – коли інфінітив поєднується з прислівниками. Як встановлено останнім часом, такі речення визначаються, головним чином, на основі значення й функцій прислівників, а не місцем та інтонацією [2, с. 32]. У досліджуваній пам’ятці підмети, формою вираження яких є інфінітив, відсутні.

Отже, опрацювання Актової книги Житомирського гродського уряду 1590 року з погляду способів вираження підметів дозволяє зробити висновок, що підмет міг виражатися будь-якою іменною частиною мови, проте домінує іменник у формі називного відмінка. Складений підмет теж уживався в досліджуваній пам’ятці, але переважав усе ж таки простий. Усі ці способи вираження підмета зберігаються і в сучасній українській літературній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. // Наукові записки Ужгородського університету. – 1954. – Т 9. – 350 с.

2. Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й. Історична грамати́ка української мови: Підручник для студентів мовно-літературних факультетів педагогічних інститутів УРСР, 2-е видання / Державне учбово-педагогічне видавництво “Радянська школа”. – Київ, 1962. – 506 с.
3. Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови. – К., 1960. – 236 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АЖГУ 1590

Акти Житомирського гродського уряду 1590, 1535 р. /
Упор. Мойсієнко В. М. – Житомир, 2004. – 250 с.

